

Правова доктрина в країнах

романо-германської та англо-американської правових сімей: порівняльний аналіз

Ю. А. Задорожний

кандидат юридичних наук кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

У статті досліджено правову природу доктрини, витoki її формування, а також вплив доктрини на розвиток романо-германської та англо-американської правових сімей. Зроблено висновок, що вплив держави на формування права в країнах континентальної Європи був значно меншим, ніж в Англії.

Ключові слова: правова доктрина, правова сім'я, джерело права.

В статье исследовано правовую природу доктрины, истоки ее формирования, а также влияние доктрины на развитие романо-германской и англо-американской правовых семей. Сделан вывод, что влияние государства на формирование права в странах континентальной Европы было значительно меньше, чем в Англии.

Ключевые слова: правовая доктрина, правовая семья, источник права.

In the article legal nature of doctrine, sources of its forming and also influence of doctrine on development Romano-Germanic and English-American legal families. A conclusion is done that

influence of the state on forming of right in the countries of continental Europe was considerably less than in England.

Keywords: *legal doctrine, legal family, source of right.*

Актуальність дослідження витоків та специфіки формування правової доктрини як важливого джерела права низки держав світу є очевидною. Це зумовлено багатьма чинниками, зокрема теоретичною невизначеністю сутності правової доктрини в правових системах різних країн світу; тривалою дискусією щодо місця і ролі правової доктрини в ієрархічній системі джерел права, що так чи інакше призводить до нівелювання юридичної значимості доктрини як правового явища та ін. Питання правової доктрини прямо чи опосередковано ставали предметом дослідження А. Б. Венгерова, О. В. Зайчука, Л. О. Корчєвної, Х. Н. Бєхруза, Н. М. Онїщенко, Д. Рєне, О. Ф. Скакун, В. Я. Тація, Р. Шарля, Ю. С. Шемшученка та інших вчених, наукові здобутки яких заслуговують на увагу, оскільки дають відповідь на ряд важливих теоретичних питань. Проте з часом виникає необхідність нових досліджень з огляду на вимоги сьогодення.

Так, в умовах посилення і незворотності інтеграційних процесів у світі виникає очевидна необхідність дослідження питань адаптації національного законодавства до міжнародного. Такий об'єднувчий процес у сфері правових відносин є непростим і має здійснюватися з урахуванням найкращих національно-теоретичних надбань у галузі права, на основі загальноприйнятних принципів співжиття країн світу. Проте мають бути визначені межі інтеграційних процесів у сфері права, оскільки кожна держава має беззаперечне право на націо-

нально-культурну, політико-правову, релігійну та іншу автентичність. Відтак, передбачається, що дослідження витоків і специфіки формування правової доктрини в країнах світу, зокрема романо-германської та англо-американської правових груп, дасть змогу розкрити правову сутність доктрини, виявити її вплив на формування та розвиток цих правових груп, що дозволить знайти оптимальні напрями компромісу в процесі побудови спільного міжнародного правового простору. Дослідження виокремлених питань становлять мету цієї публікації.

Аналіз спеціальної літератури показав, що поняття доктрина, правова доктрина трактується вченими неоднаково. Доктрина (лат. *doctrina*) — учення, наукова або філософська теорія, система, керівний теоретичний або політичний принцип [1, с. 237]: вчення, теорія, система поглядів [2, с. 236]. З наведеного вбачається, що поняття «доктрина» і «теорія» ототожнюються. Натомість академік В. В. Копєйчиков зауважував, що правова доктрина становить сукупність (систему) наукових знань про певне правове явище. Проте він не був схильним ототожнювати такі поняття, як доктрина і теорія, оскільки доктрина, на його думку, може бути розвинута у правову теорію з більшою чи меншою мірою узагальнення [3, с. 275]. Відтак, доктрина і теорія співвідносяться тут як частина і загальне.

Дещо філософське трактування правової доктрини запропонував російський учений А. Б. Венгеров, зокрема як роздум про результативну роль юридичної науки [4, с. 425-426]. Водночас доктрина як джерело права трактується як акт-документ, що містить навідміну від нормативно-правового акта не норми права, а концептуально оформлені правові ідеї і принципи, які розроблено вченими-правознавцями для вдосконалення правового регулювання [5]. Отже, в теорії

права не спостерігається моністичності думок учених щодо розуміння ними поняття «правова доктрина», що зумовлено, насамперед, широким трактуванням цього поняття.

Широке трактування правової доктрини зумовлює й відповідне його розуміння:

а) як філософське вчення. Цінність вчення, на думку німецького філософа Г. Гегеля, не зумовлена практичним його втіленням, тому що теорії можуть претендувати на реальність у тій мірі, в якій вони здійсненні, їх важливість не змінюється від того, отримали вони своє втілення в реальності, чи ні [161, с. 6]. Тому правова доктрина як філософське вчення повинна виступати передусім зразком, еталоном можливого існування суспільства в сфері правового простору;

б) як знакові праці найбільш авторитетних фахівців правової науки. Наукові праці тих учених, які привносили в юриспруденцію нові прогресивні ідеї, часто визначали та спрямовували розвиток права на цілі століття вперед. Узагальнені доктринальні ідеї були невід'ємною складовою розвитку права, теоретичним фундаментом нормативно-правових актів, в тому числі й законів. Наприклад, праця італійського вченого Чезаре Беккарія «Про злочини і покарання», яка вийшла друком в 1766 р. [6], стала беззаперечним джерелом формування галузі кримінального права в країнах романо-германської та англо-американської правових сімей протягом наступних століть. Доктринальні ідеї та принципи наукового доробку вченого, завдяки тому, що вони побудовані на засадах справедливості та гуманізму, і сьогодні залишаються еталоном змістовного наповнення норм і принципів кримінального права;

в) як тлумачення, тобто діяльність у контексті трактування правотворчості, правозастосування, змісту юридичних фактів тощо. Традиційно суб'єктами

тлумачення ще з античних часів могли бути жерці, відомі юристи, глава держави, проте згодом це право було надане вищим судовим органам загальної юрисдикції, спеціальним судовим органам, посадовим особам тощо. Тлумачення — це одна з форм практичного вираження доктринальних ідей, поглядів, учень. З іншого боку, тлумачення є мистецтвом мислення та аналізу в правовому просторі, тобто це один із способів практичного втілення доктрини;

г) як правова концепція. Доктрина в юридичній науці визначається як систематизоване вчення, зв'язна концепція про правові явища та процеси. Водночас концепція є певним способом розуміння і трактування якого-небудь предмета, явища, процесу, основна точка зору на досліджуваний предмет. Цінність доктринальних суджень полягає не лише в науковому обґрунтуванні існуючих правових стандартів у державі (державих), а й визначається провідною роллю цих концептуальних суджень у процесі прогнозування та моделювання розвитку тих чи інших правових конструкцій або ж систем у межах відповідного територіального простору. Зазначене виокремлює концептуальну значимість доктрини в теоретичному осмисленні та в правових системах держав на геополітичній карті світу. Отже, будь-яка доктрина, як і концепція, є результатом людського роздуму про певне явище, тому такі поняття, як доктрина і концепція, не виключають, а змістовно доповнюють одне одного.

Доктрина як спосіб теоретико-правового осмислення відіграє винятково важливу роль і в правотворчому процесі, оскільки завдяки доктринальній діяльності вирішується низка завдань правової науки, а саме:

- здійснюється пошук форм розвитку права, тобто визначення тенденцій його розвитку;

- створюється понятійно-категоріальний (словниковий) апарат;
- продукується вироблення та утвердження методів юридичної науки;
- доктринальні надбання стають теоретичною складовою законодавства, завдяки чому нормотворчий процес спрямовується у вироблене доктринальними положеннями русло;
- відбувається інтерпретація законодавчої бази;
- здійснюється примирення соціальних конфліктів через вироблення єдиних загальних принципів, основаних на засадах справедливості;
- забезпечується вироблення єдиної практики в правозастосовному процесі: а) при вирішенні судами нетипових ситуацій, тобто таких, які не врегульовані нормами права, а, отже, становлять законодавчу прогалину; б) у разі відсутності однозначного трактування норм права, зумовленого неясністю чи двозначністю розуміння їх змісту.

Зважаючи на вищезазначене, приходимо до висновку, що доктрина: є важливим джерелом розвитку права, що живить його новими ідеями, які допомагають не лише адаптувати норми права до нових суспільних відносин, а й сприяють формуванню останніх у певних, визначених правом межах. Крім того, доктрина має двояку правову природу, з одного боку, вона становить теоретичну основу розвитку права, а з іншого — виступає джерелом права.

З'ясувавши сутність правової доктрини, спробуємо визначити її значимість як системоутворюючого елемента в процесі формування романо-германської і англо-американської правових сімей.

Вочевидь неможливо зрозуміти витoki формування та особливості цих правових сімей, не дослідивши такий їх складовий елемент, як правова доктрина. Беззаперечно, доктрина є ключем до право-

розуміння і з'ясування сутності права, оскільки лежить в основі правових аналогій і понять, інститутів та норм, які логічно поєднує і спрямовує у відповідне русло з метою збереження та утвердження базових цінностей суспільного співжиття.

Романо-германська правова сім'я своєю появою зобов'язана доктрині. Справа в тому, що право континентальної середньовічної Європи створювалося на основі римського права, яке було відроджене, тобто рецепційоване, викладачами (професорами) університетів. Дійсно, в Європі, починаючи з XI ст., активно засновується ряд університетів. Так, Болонський університет став центром розвитку юридичної науки у середньовічній Європі в кінці XI ст. та продовжував зберігати ці позиції впродовж XII-XIII ст. Згодом були утворені університети в інших європейських містах, таких, як Піза, Саламанка, Падуа, Монпельє, Орлеан, Тулуза, Париж та ін. Значною подією в освітньо-правовій сфері стало відкриття в 1150 р. Паризького та в 1253 р. Сорбоннського університетів. Найперший німецький юридичний факультет засновано в Гейдельберзі в 1385 р. Загалом до середини XIV ст. в Італії існувало 15 університетів, у Франції — 8, в Іспанії — 6 тощо [7, с. 34].

В університетах сформувалися школи глосаторів та консиліаторів, які тлумачили право шляхом написання глос (коментарів), в яких часто посилались на римські джерела. Юристи середньовічних університетів Західної Європи, які в своїй науковій діяльності стикалися з неоднозначністю та суперечливістю норм права, намагалися впорядкувати їх і привести до спільного знаменника. З цією метою вони занотовували і порівнювали точний виклад правових норм, знайдених у рішеннях судових справ, і шляхом теоретичного аналізу та синтезу формулювали більш точну дефініцію. Здаєть-

ся, що в уяві тогочасного юриста дефініція була узагальненням, яке випливало з декількох прецедентів чи норм права, а сама норма права виводилася, на відміну від дефініції, з одного прецеденту. Збірники глос, створені представниками університетів, мали широке застосування в судовій практиці і фактично прирівнювалися до законів, тому широко використовувалися в процесі правового регулювання суспільних відносин.

Доктори університетів формулювали загальнотеоретичні універсальні принципи, аналізуючи та зіставляючи зміст як окремих норм права, так і відповідних рішень індивідуальних справ. Безперечно, це стало знаковим моментом на шляху утвердження доктринальної основи розвитку юриспруденції. Це зумовлено тим, що на зміну традиційному тлумаченню римськими юристами норми права, як «лаконічного викладу справи», утверджуються загальною-ридричні принципи, аналітичне застосування яких дає повне адекватне розуміння змісту окремої норми права. Усе це ще раз переконує в тому, що право є не простою сукупністю випадків правового характеру, а єдиною системою знань, структурованим засобом універсальних принципів, які в своїй єдності, в тій чи іншій конфігурації визначають доктринальне підґрунтя розвитку різних правових систем, у тому числі й романо-германської.

Професори університетів, юристи протягом багатомісячної історії сформулювали ряд загальноправових теорій, які не втрачають своєї актуальності. Так, доктрина нового природного права активно утвердилася на правовому просторі європейських держав уже з початку XVII ст. Провідну позицію в ній посідає людина з її невідчужуваними «природними правами». У цілому школа природного права відіграла важливу роль

не лише в процесі формування суспільної правосвідомості, а й стосовно позиції законодавця в законотворчому процесі. Крім того, принцип делегування повноважень теоретично обґрунтований ідейними творцями романо-германської правової сім'ї, активно застосовується й сьогодні в багатьох державах світу. Одним із творців цієї доктрини був відомий гуманіст Альціат, який відстоював належність королівської влади королю цілком і повністю. Останній надіявся правом (у разі необхідності) делегувати частину своїх повноважень іншим представникам влади. Монарх особисто визначав термін, на який він їх делегував, проте в будь-який час правитель мав право відкликати своє рішення і повернути власні повноваження.

Загалом доктринальні розробки такого зразка дійсно були непересічною подією в розвитку континентальної правової сім'ї. Вони вимагали високого теоретичного рівня підготовки юристів, досконалого володіння методами наукового пошуку, здатності до аналітичного мислення тощо.

Виняткова важливість університетів полягає ще й у тому, що вони допомогли установити транснаціональний характер права на Заході, так як протягом трьохсот років, з 1050-го по 1350 р., уся Європа становила єдиний культурно-правовий організм. З іншого боку, роль дієвого механізму згуртування передових представників держав континентальної Європи в єдиний культурний центр відіграло римське право, університетське викладання якого здійснювалося мовою, зрозумілою для вихідців з будь-якої європейської країни, тобто латиною. Отже, творцями доктринальних ідей та переконань у країнах романо-германської правової сім'ї були досвідчені професори університетів, філософи-мислителі, які шляхом теоретичних напрацювань

суттєво вплинули на правовий розвиток держав континентальної Європи, на розвиток суспільної правосвідомості та правової культури.

Доктрина, як наголошує Рене Давид, протягом тривалого періоду була основним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї [8, с. 105]. Історичний екскурс та аналіз спеціальної літератури дає підстави стверджувати, що тривалість цього періоду становить близько 600 років, тобто з XII-го по XVIII ст. Цей період ознаменувався появою низки доктринальних праць, зокрема таких, як: «Книга правосуддя і позовів», збірник-коментар «Lo Codi» (призначений для провансальських суддів), трактат «Поради товаришу» та ін. Проте доктрина з кінця XVIII ст. своєю значимістю в системі джерел права поступила закону, але не втратила своєї актуальності. Сьогодні завдяки науковим дослідженням учених активно розробляється понятійно-категоріальний апарат права, здійснюється компаративістський аналіз правових категорій, інститутів, принципів різних систем права, формується методологія роботи законодавця, а, відтак, здійснюється суттєвий вплив і на законотворчу діяльність парламенту.

Таким чином, у процесі формування та розвитку континентальної правової сім'ї визначальна роль доктрини беззаперечна. Вона створює міцний теоретичний фундамент утвердження цієї правової системи на геополітичній карті світу, опосередковує зв'язок минулого з сьогоденням через здійснення логічного порівняльного аналізу правових явищ, норм, традицій тощо.

Англо-американська правова сім'я, на відміну від романо-германської, в процесі свого формування не зазнала суттєвого впливу доктрини. Першочерговим завданням англійського юриста було не формулювання, синтез чи ана-

ліз тих чи інших теоретичних постулатів або принципів, а обґрунтоване і справедливе вирішення конкретних справ. Усталеність вирішення багатьох проблем практичного змісту зумовлене добре відомою в Англії системою загальноприйнятих правових ідей, які фактично не викликали сумніву. Англійські юристи, в першу чергу, були практиками, тому далеко не всі з них могли вирішувати надскладні концептуальні питання людського буття.

Пріоритет практичного розвитку англійського загального права і права справедливості був зумовлений об'єктивними чинниками, а саме: а) перевагою судової практики над концептуальними рішеннями теоретичних питань; б) системою підготовки юристів; в) відсутністю чіткого методологічного наукового інструментарію; г) значним впливом філософії та релігії на формування когорт суспільних цінностей; г) процесом становлення юридичної науки тощо.

Водночас першоджерела англійських текстів не мають системного характеру. Це, в свою чергу, є важливою ознакою відсутності в загальному праві єдиної довершеної правової теорії, яка б лягла в основу розвитку юридичної науки. Відтак, для права Англії властиве використання саме загальних принципів, які часто слугували тогочасним юристам вагомим підґрунтям у ході здійснення ними законотворчого процесу.

Під правовою доктриною в Англії необхідно розуміти не теоретичні уявлення, ідеї, конструкції, а судові коментарі, описи прецедентної практики, покликані виконувати роль практичного керівництва (practical guidance) для юристів [9, с. 79]. Примітно, що в Англії авторами доктринальних праць були не теоретики права, не професори, а практикуючі судді, які завдяки високому професіоналізму заслужили визнання і повагу

в суспільстві та державі. Цікаво, що в Англії є звичним і допустимим, як аргумент на користь прийняття того чи іншого рішення під час судового засідання, цитувати витяги з таких праць.

Англо-американська група країн, як заважають вчені О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, в розвитку свого національного права пріоритет віддавала джерелам, які були продуктом власного історичного розвитку — актам судових органів влади, натомість країни кодифікованого права історично орієнтувалися і базувалися на цінностях римського права [10, с. 77].

Загальне право Англії є казуїстичним, тому містить чимало прогалин, заповнення яких здебільшого покладалося на доктринальні дослідження. З утвердженням у США і Великобританії в першій половині XIX ст. ідей юридичного позитивізму, доктринальні дослідження здійснювалися у формі коментарів до казусів, оскільки рішення вищестоящих судів при розгляді аналогічних справ визнавалися обов'язковими для судів нижчого рівня. Разом з тим, «непорушність» судових прецедентів у США та Великобританії в XX ст. дещо зменшилася. Оскільки вищий суд держави отримав право змінювати судовий прецедент, що було продиктовано новими вимогами правового регулювання. Отже, в англо-американській правовій сім'ї за суддями фактично визнавалося право на правотворчість.

Порівняльний аналіз доктринальних напрацювань романо-германської та англо-американської правових сімей показав, що юристи з позицій можливості вільного трактування правових норм та положень перебували дещо в різних вихідних умовах. Англійська держава в особі короля, лорда-канцлера, суддів та інших представників влади була активним учасником законодавчого про-

цесу. Право в руках держави було безцінним мирним засобом утримання максимальної влади в суспільстві, тому з боку держави відбувався постійний контроль у сфері розвитку правових процесів. Англійське загальне право — це державне право, не дивлячись на те, що доктрина є важливою його складовою.

Дещо іншою є роль і місце держави в правотворчому процесі в континентальній Європі. Відомо, що центрами розвитку європейської юридичної науки, як уже зазначалося, були університети, що володіли відповідною автономією і не зазнавали суттєвого впливу з боку держави. Континентальні держави Західної Європи незрівнянно поступалися рівнем централізації і впливу на суспільне життя Англійському королівству.

Отже, якщо в англійському праві порівняно чітко простежується державне начало, то в континентальному праві, яке згодом було втілене в романо-германській правовій сім'ї, спостерігаються вигоди освітнього, наукового і навіть громадського гатунку. Думається, що це і є тим важливим чинником, який визначає неоднакові можливості вільного трактування правових норм та положень англійськими юристами та юристами континентальної Європи.

Разом з тим, незважаючи на певні відмінності між цими правовими сім'ями, сьогодні спостерігається процес зближення системи загального права з системою континентального права. Це зумовлено тим, як об'єктивно стверджують вітчизняні теоретики права О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко, що між країнами, в межах яких виникли і розвивалися дані правові сім'ї, у процесі еволюції суспільства утворюються різні зв'язки, що спричинили створення в Західній Європі Європейського співтовариства і значну уніфікацію розташованих на її території національних правових систем [11, с. 77].

Отже, підсумовуючи зазначене, можна зробити такі висновки:

1. Доктрина — це комплексне вчення про право, логічно зв'язана система положень про правові явища, інститути, норми і є важливим джерелом розвитку права, що живить його новими ідеями, які допомагають не лише адаптувати норми права до нових суспільних відносин, а й сприяють формуванню останніх у певних, визначених правом межах. Доктрина має двояку правову природу, зокрема становить теоретичну основу розвитку права і водночас виступає джерелом права.

2. Доктрина забезпечує послідовність і системність юридичної практики у досліджуваних правових сім'ях.

3. Доктрина в романо-германській правовій сім'ї, починаючи з XII-го

по XVIII ст., була основним джерелом права, а, відтак, осьовим центром її утворення. Творцями доктринальних ідей та переконань в країнах романо-германської правової сім'ї були досвідчені професори університетів, філософи-мислителі, які через свої праці суттєво впливали на правовий розвиток держав континентальної Європи.

4. Доктрина в англо-американській правовій сім'ї мала не університетський чи академічний, а суддівський характер. Вона не відіграла пріоритетної ролі у формуванні цієї правової сім'ї, проте становила важливе джерело права. Загальне право Англії здебільшого є казуїстичним, тому містить чимало законодавчих прогалів, заповнення яких покладається на доктринальні дослідження, авторами яких були судді-практики.

Список використаної літератури

1. Сучасний словник іншомовних слів / [уклад. О. Т. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с
3. *Копейчиков В. В.* Доктрина правова // *Юридична енциклопедія* : В 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – Т. 2 : Д – Й. – К., Укр. енцикл., 1999. – 744 с.
4. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права / А. Б. Венгеров. – М. : НОРМА – ИНФРА, 1998. – 810 с.
5. *Бехруз Х.* Доктрина як джерело права в основних правових системах сучасності // *Мат. наук. конф. «Актуальні проблеми держави і права. Правові проблеми становлення та розвитку сучасної української держави»* (березень 2001 р.) Гол. ред. С. В. Ківалов. – О. : Юрид. л-ра, 2001. – С. 48.
6. *Беккариа Ч.* О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Стелс, 1995. – 304 с.
7. *Суворов Н.* Из истории университетов Европы XIII-XV вв. / Н. Суворов. – Воронеж : ВГПИ, 1984. – 96 с.
8. *Рене Д.* Основные правовые системы современности / Д. Рене. – М. : Прогресс, 1988. – 496 с.
9. *Михайлов А. М.* Судебная власть о правовой системе Англии / А. М. Михайлов. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 344 с.
10. *Вступ до теорії правових систем* / За заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Монографія. – К. : Юридична думка, 2006. – 432 с.
11. *Зайчук О. В., Оніщенко Н. М.* Теоретична й практична значущість класифікації правових систем // *Правова держава*. Вип. 16. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 68-77.